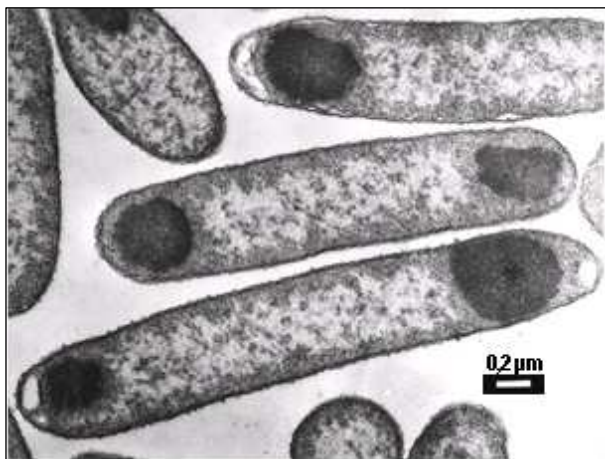

6. Zárványtestek feldolgozása.....	1
6.1. A zárványtestek	1
6.1.1. A zárványtestek kialakulása.....	2
6.1.2. A feldolgozási technológia	3
6.1.2.1. Sejtfeltárás	3
6.1.2.2. Centrifugálás, tisztítás.....	3
6.1.2.3. Oldás, szolubilizálás	3
6.1.2.4. Folding	4
6.1.2.5. Speciális folding technikák.....	7
6.1.2.6. A folding befolyásolása fehérjemérnökséggel.....	7

6. Zárványtestek feldolgozása

6.1. A zárványtestek

A zárványtest kifejezést az angol „inclusion body” szókapcsolat fordításaként használjuk. Jelentése a sejteken belül, zárványok formájában keletkező, szilárd halmazállapotú fehérjeszemcse. Kompakt, legömbölyített alakú testek. Fénytörésük eltér a citoplazmáétól, ezért fáziskontraszt mikroszkóppal észlelhetők. Sűrűségük viszonylag nagy, ezért sejtfeltárás után centrifugálással gyorsan ülepedhetnek.

6.1. 1. ábra Zárványtestek *E. coli*-ban

Anyagukban általában homogének, 90-95 százalékban egyféle fehérjéből állnak. Technológiai szempontból csak a prokariótákban előforduló zárványtestek érdekesek, emberi sejtekben csak nagyon ritka genetikai rendellenességek következtében fordulnak elő.

A genetikailag manipulált organizmusokkal előállított, röviden „rekombináns” fehérjék termelésének két alapvető lehetősége adódik. A manipulált prokarióta sejtekkel (pl. *E. coli*) kialakított technológiának számos előnye van:

- gyorsan szaporodnak a sejtek,
- nagy sejtkoncentráció érhető el
- egyszerű és olcsó táptalaj
- gyorsan és nagy koncentrációban keletkezik a fehérje.

Hátrányai ugyanakkor, hogy csak az aminosav sorrend kialakítása reprodukálható biztosan. A fehérjék „érése”, a poszttranszlációs modifikációk viszont nem, vagy nem megfelelően mennek végbe. Így hibás lehet:

- a diszulfid-hidak kialakulása
- a harmadlagos szerkezet, a „folding” kialakulása
- kémiai módosítások, glikozilálás, metilezés
- az „éretlen” fehérjék gyakran rosszul oldódnak, a citoplazmából kiválva oldhatatlan zárványtesteket alkotnak - ezekből a fehérjék kinyerése és aktiválása külön lépéseket igényel.

A másik technológiai út a bioszintézis végrehajtása manipulált állati sejtekkel. Ezek tenyésztésével érett szerkezetű, glikozilált, fiziológiailag aktív fehérjét állíthatunk elő, nem képződnek fehérjezárványok, ezek feldolgozásával sem kell foglalkozni. Viszont ennek az alternatívának is megvannak a maga hátrányai:

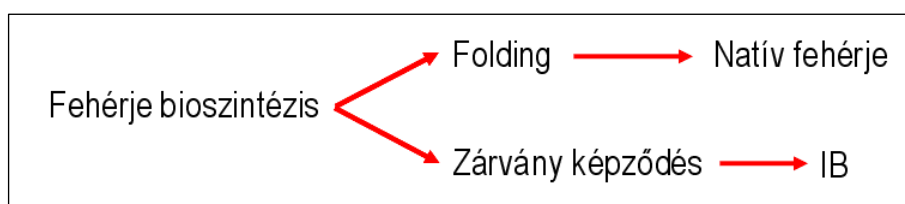
- a szöveti sejtek lassan szaporodnak,
- kisebb az elérhető sejtkoncentráció,
- a megtermelt fehérje mennyisége is viszonylag kevés
- drága, nehezen kezelhető tápoldatot igényelnek.

Sokszor nehéz választani a két lehetőség közül. Előfordul, hogy ugyanazon termék piacán két versengő cég egyike prokariótával, a másik eukarióta sejtekkel termelt hatóanyaggal jelenik meg.

A zárványtestek kialakulása tehát a prokarióta sejtekben gyakran előfordul, a fehérjék izolálásánál komoly problémákat vet fel, ezért érdemes vele külön foglalkozni. Ez a fejezet némileg eltér a tárgy egyéb témaköreitől, mert nem egyetlen műveletet tárgyal, hanem egy sajátos célú műveletsort.

6.1.1. A zárványtestek kialakulása

A kifejezett fehérjék között sem lehet bizonyossággal előre jelezni, hogy mely fehérjékből lesz zárványtest, és melyekből nem. A vizsgálatok szerint képződésük nem hozható összefüggésbe sem genetikai paraméterekkel (host, vektor, génkörnyezet), sem a fehérje tulajdonságaival (méret, oldhatóság, szerkezet). Annyit lehet csak megfogalmazni, hogy a sok diszulfid hidat tartalmazó fehérjék általában hajlamosabbak a zárványképzésre. A fehérjezárványok képződése kinetikai okokra vezethető vissza. A riboszómák felületén végbemenő fehérjeszintézis létrehozza a megfelelő aminosavsorrendű polipeptidláncot (elsődleges szerkezet), de az aktív (natív) állapot eléréséhez ennek fel kell vennie a megfelelő másodlagos és harmadlagos szerkezetet, beleértve az intramolekuláris diszulfid-hidak kialakulását is. Ezt a folyamatot nevezik "folding"-nak (legelfogadhatóbb fordítása talán a "hajtogatás"). A folyamat többé-kevésbé spontán módon is végbemegy, hiszen a rendezett, natív fehérje energiaállapota alacsonyabb, mint a frissen keletkezett, kigombolyított fehérjeláncé. Az átalakulást számos esetben katalizálják a chaperonok (dajkafehérjék). A fehérjeképződés és a folding normális körülmények között egyensúlyban van, a létrejött fehérjemennyiség túlnyomórészt átalakul natív formává. Ha viszont valamilyen oknál fogva több fehérje képződik, mint amennyit a folding folyamata át tud alakítani, akkor a felszaporodó "hajtogatatlan" (unfolded) fehérje zárványtestté alakul (2. ábra). Ezt a mechanizmust igazolja az a megfigyelés is, hogy ha a prokarióta organizmus saját fehérjéjének termelését fokozzuk (pl. géntöbbszörözéssel), akkor a mikroorganizmus saját fehérjéjéből is kialakulhat zárványtest.

6.1.1. 1. ábra A folding és a zárványképződés alternatív utak

A fehérjezárványok jellemzően a citoplazmában alakulnak ki. Az *E. coli* citoplazmájában ugyanis a közeg redukáló, ami nem kedvez a diszulfidhidak kialakulásának, azaz a foldingnak. A *coli* citoplazma-fehérjéinek jelentős részében nincs is diszulfid híd. A sejten belül oxidatív környezetet a periplazmikus térben találunk, itt megy végbe a keresztkötést tartalmazó fehérjék foldingja.

A fehérjezárványok kialakulása bonyolultabbá teszi az izolálási technológiát, de ugyanakkor vannak előnyei is. A szemcsék csaknem tiszta célfehérjéből állnak, homogenitásuk több mint 90 százalék, ezzel az előtisztítás feleslegessé válik. Ebben a tömör állapotban nem hatnak a proteázok, nem kell a termék elbontásától tartani. A zárványban lévő fehérjék inaktívak, így a sejten belül nem tudják kifejteni esetleges káros hatásukat.

6.1.2. A feldolgozási technológia

A zárványtestekbe tömörült fehérje kinyerése és aktiválása általában a következő sorrendi séma szerint folyik:

1. sejtfeltárás → sejtörmelék, benne a zárványtestek
2. centrifugálás, tisztítás → „IB paszta”
3. oldatba vitel → oldott, unfolded fehérje
4. folding → oldott, aktív fehérje

A következőkben eszerint tekintjük át a technológia lépéseit.

6.1.2.1. Sejtfeltárás

A sejtfeltárás műveleteivel a 3. fejezetben már részletesen foglalkoztunk. A baktériumok sejtfa válogató erősségű, a Gram pozitív törzseké ellenállóbb, a Gram negatívaké valamivel gyengébb. Ipari méretekben lizozimos kezelést, és/vagy nagynyomású homogenizátort alkalmaznak. A feltárás a zárványtesteket nem károsítja, nem aprítja.

6.1.2.2. Centrifugálás, tisztítás

A zárványtestek tömör, nagyobb sűrűségű részecskék, centrifugálásnál jól ülepednek. A sejtörmelékek és a fehérjeszemcsék kis mérettartományba esnek, ülepítésükhöz nagyobb g értékekre van szükség (~10.000 - 20.000 g). A zárványok anyaga eléggé tiszta, csak a felületükön hordoznak szennyezéseket. Ezeket a felülúszó elvétele után pufferrel célszerű lemosni, majd újra centrifugálni. Az alappuffer (pH ~ 8) sókat (pl. 0,2 M NaCl-ot), és felületaktív anyagot (p. Triton X100-at) is tartalmaz. A fémionok megkötésére EDTA-t, redukáló közeg fenntartására ditio-treitolt (DTT), a mikrobiális romlás kivédésére NaN_3 -ot adagolnak.

6.1.2.3. Oldás, szolubilizálás

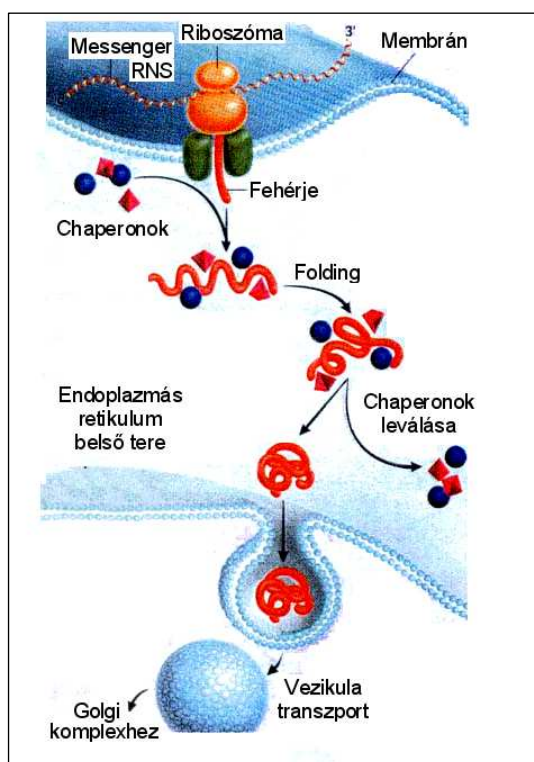
A zárványtestek kiválását éppen az okozza, hogy a nyers fehérjék a citoplazma sós vizes közegében rosszul oldódnak. Ha fel akarjuk ezeket oldani, ebben az esetben a közeg polaritásának változtatásával, csökkentésével (oldószer) vagy növelésével (sók) nem megyünk semmire. A fehérjék oldását ún. kaotróp oldószerekkel segíthetjük elő. A kaotróp anyagok (tipikusan a karbamid, illetve a guanidin), hidrogénkötések kiépítésére hajlamosak. A vízben szinte korlátlanul oldódnak, nagy koncentrációban (40-50 %) a szintén hidrogénhidak kialakítására képes vízmolekulákkal együtt sajátos tulajdonságú oldószert alkotnak. Ebben egyrészt a kaotróp molekulák közbeépülésével megszűnik a hidrogén kötésekkel összekapcsolódó vízmolekulák térhálós, végtelenített szövege (kaotróp = káoszt elősegítő). Másrészt a fehérjemolekuláknak lehetőségük van hidrátburkok helyett „kaotróp burkot” megkötni felületükön, és ezzel oldatba vihetők olyan anyagok is, amelyek vizes közegben oldhatatlanok.

A szolubilizáló elegy fő komponense 8 M karbamid, vagy 6 M guanidin-hidroklorid. A közeget pH~8 körül pufferolják. Ez az oldat is tartalmaz EDTA-t, és itt is erősen redukáló potenciált alakítanak ki SH vegyületekkel (ditiotreitrol, ditioneitol, redukált glutation, merkaptó-etanol, cisztein, cisztamin), amely megakadályozza a diszulfid hidak idő előtti kialakulását. A fehérje szuszpenzió koncentrációját ~5 g/l-re állítják be. Az oldási folyamat szobahőmérsékleten néhány óra (1 – 4 óra) alatt végbemegy. Felmerülhet a kérdés, hogy miképpen lehetne elválasztani az oldódás során kiszabaduló szennyező fehérjéket. Ez a lépés azonban nem szükséges, mert a következő lépésben többszázszorosan meghígítják az oldatot, aminek következtében a szennyezők koncentrációja elhanyagolható szintre csökken.

6.1.2.4. Folding

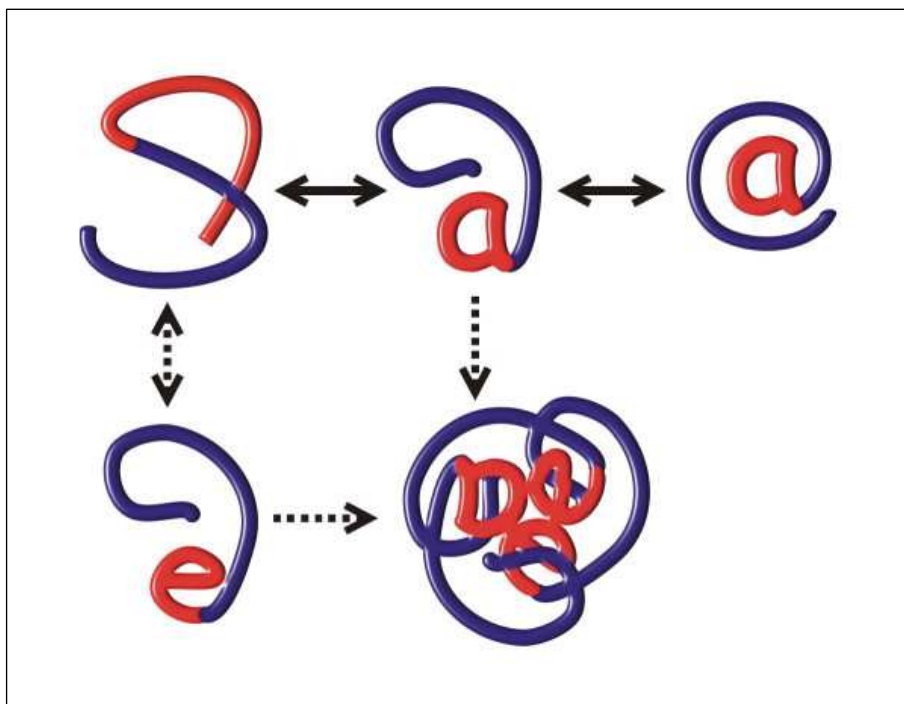
Ebben a témakörben folding („hajtogatás”) alatt a fehérje másodlagos és harmadlagos szerkezetének megfelelő kialakulását értjük. A térbeli szerkezetet az intramolekuláris elsődleges és másodlagos kémiai kötések rögzítik. Az intermolekuláris (két, vagy több fehérje molekulát összekötő) kapcsolatok hibás szerkezetet, inaktív fehérjéket eredményeznek. A háromdimenziós szerkezetet kovalens kötések (diszulfid hidak), és gyengébb kölcsönhatások (hidrogén hidak, ionpár kölcsönhatások és van der Waals erők) stabilizálják.

A sejtekben a folding természetes folyamata az endoplazmás retikulumban megy végbe. A belső kötések kialakulását dajkafehérjék (chaperonok) katalizálják, amelyek átmenetileg összekapcsolódnak a formálódó fehérjével, majd a megfelelő alak kialakulása után leválnak róla (3. ábra). Ezzel párhuzamosan a fehérje N-glikozilálásának első lépései is lejátsszódhatnak. A fehérje molekulák ezek után szállító (transzport) vezikulákban lépnek ki a lumenből, és továbbítódnak a Golgi-komplexbe, ahol glikozilálásuk folytatódik, érésük befejeződik.

6.1.2.4. 1. ábra A folding az endoplazmás retikulumban megy végbe

Ugyanezt a folding reakciósort a technológia során *in vitro*, azaz készülékben, endoplazmás retikulum és dajkafehérjék nélkül kell megvalósítani. Ez sokkal nehezebb feladat. A natív szerkezet kialakulása soklépéses folyamat, amely többféle mellékreakcióban is „félrecsúszhat”, inaktív termékeket eredményezve. A „téves” reakciók lehetnek intra- és intermolekulárisak (4. ábra).

6.1.2.4. 2. ábra A folding folyamata és mellékreakciói

A monomolekuláris reakciók többé-kevésbé reverzibilisek, az aggregátum képzés viszont nem. Emiatt elsődleges cél a molekulák távoltartása, találkozásuk megakadályozása. A legegyszerűbb megoldás az erős hígítás, a híg oldatokban a fehérjék találkozási valószínűsége kicsi. A szolubilizálásnál beállított ~5 g/l koncentrációjú oldatot 500-1000-szeresen felhígítják. A kisebb koncentráció hatása a reakciósebességre kvantitatívan is kifejezhető. A sebességeket felírva a foldingra (F), és az aggregációra (A) a következő összefüggéseket kapjuk:

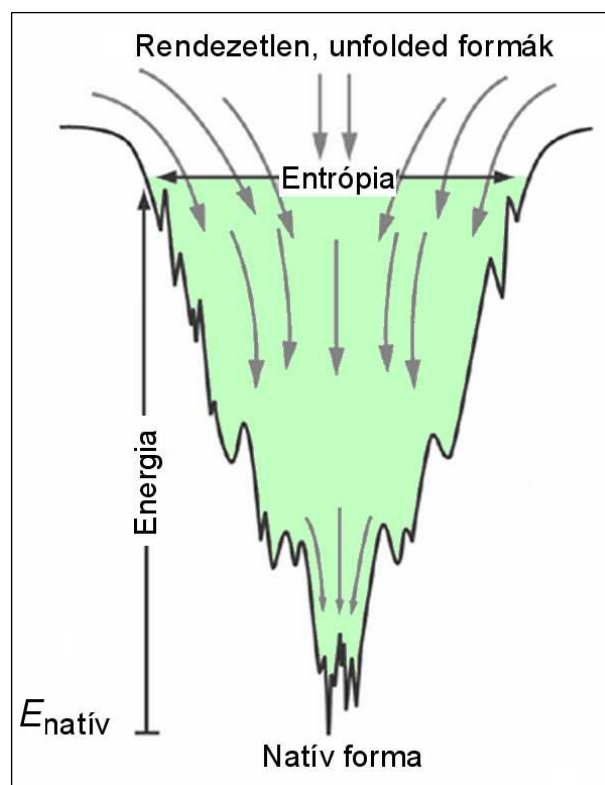
$$v_F = \frac{dc}{dt} = -k_F c \qquad v_A = \frac{dc}{dt} = -k_A c^2$$

A negatív előjel arra utal, hogy a kiindulási fehérje koncentráció a reakció során csökken. Az aggregáció (minimum) bimolekuláris (másodrendű) folyamat, emiatt szerepel a koncentráció a második hatványon. Ha tehát a hígítással a koncentrációt ezerszeresen csökkentjük, a folding sebessége ezredrésze csökken, az aggregációé viszont egy milliomod részére. A folding lelassul ugyan, de a bimolekuláris reakciók gyakorlatilag megszűnnek. A folding kialakulására emiatt hosszabb, 24-48 órás reakcióidőt adnak. A fehérje oldatot lassan, keverés közben nagy mennyiségű folding pufferbe engedik. A beadagolást sokszor több ponton, illetve több részletben hajtják végre. A bevétel késleltetése nem csak a tökéletes elkeveredést szolgálja, hiszen az néhány másodperc alatt bekövetkezik. Ha a betáplálás során több időt hagyunk, akkor a már bevitt fehérje egy része felveszi a natív formát, ezzel csökkenti az intermolekuláris reakcióra képes molekulák koncentrációját.

Egy adott fehérjelánc a hajtogatás során nagyon sokféle konformációt fölvehet, ezek közül csak egy „az igazi”, a natív, aktív fehérje. A sokféle szerkezet energiaszintje is különböző. Sok vizsgálattal alátámasztott feltételezés, hogy a natív állapot az energiaminimumnak megfelelő szerkezet. A feltételezés azon alapul, hogy ha a természetben, a sejtekben működő aktív, natív fehérjéknek lenne egy még alacsonyabb energianívójú alakja, akkor a fehérjék spontán módon „átcsúsznának” ebbe a másik - kevésbé aktív - formába, amelyben kevésbé hatékonyan működnének. A rosszabb hatékonyságú működést viszont a természetes szelekció, az evolúciós verseny kiszelektálja, kihalásra ítéli. Az *in vitro* folding során tehát fehérjéket az energiaminimum felé kell mozgatni, ami látszólag könnyű, önként végbemenő folyamat. A nehézséget az jelenti, hogy a nagyon sok hajtogatási forma

energiaszintjei bonyolult energiafelületeket alkotnak (5. ábra), aminek számos lokális minimuma lehet, ahol a molekula „megrekedhet”. Ennek kivédésére a tudomány által sok helyen alkalmazott módszert alkalmazzuk: ismételt kis energia „lökésekkel” perturbáljuk a rendszert, átsegítjük a lokális energia gátakon. Ezzel elérjük, hogy a molekulák túlnyomó többsége az energiaminimumra, vagy legalább annak közvetlen közelébe kerüljön. Ilyen perturbációs energiaközlés történhet a hőmozgással, illetve dinamikus kémiai rendszerekkel. A folding reakciót nem szokták melegíteni, általában 4-20 °C között végzik.

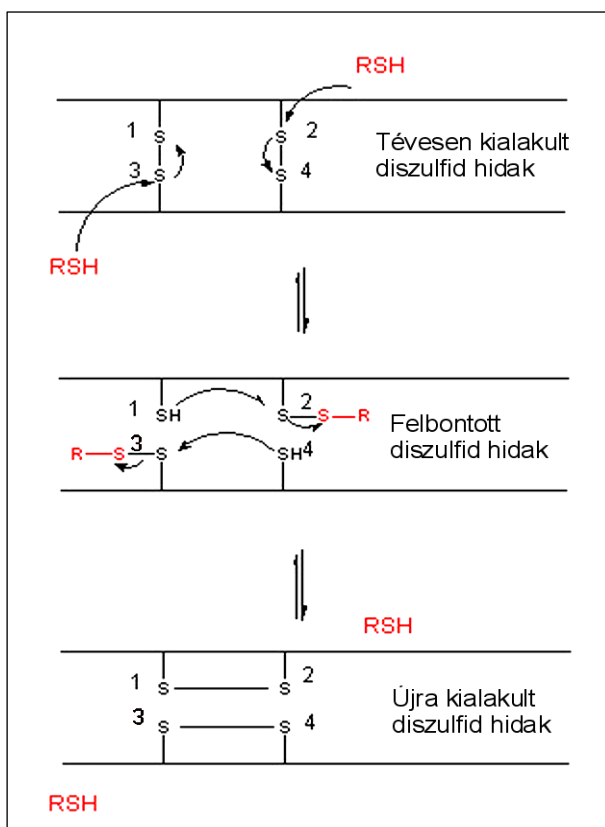
6.1.2.4. 3. ábra A fehérje hajtogatósi formák energia és entrópia viszonyai

A folding kialakításánál kritikus folyamat a

diszulfid hidak (kovalens kötések, nagyobb energiát képviselnek) megfelelő kialakítása. Ha egy fehérje molekulában csak két hozzáférhető cisztein van, akkor nincs esély hibás kénhíd létrejöttére. Ha viszont több is van (n) akkor a lehetséges hidak száma $n \cdot (n-1) / 2$ - ekkor már nagy az esély a „téves” kapcsolódásra. Extrém példa a rekombináns fehérjeként gyártott szöveti plazminogén aktivátor (tPA), amelyben 16 diszulfid híd fordul elő. A kénhidak létrehozásához az eddigiektől eltérően oxidáló közegre van szükség, ezt ditio-vegyületekkel érjük el. De mivel gyakran előfordul, hogy az adott SH-csoport elsőre nem a megfelelő partnerrel alkot kötést, biztosítani kell a felbontás és újrakötés lehetőségét is. Ehhez redukáló, SH-vegyületek jelenlétére is szükség van. Erre a célra „redox-puffert” alkalmaznak, amiben az adott kénvegyület oxidált és redukált alakja egymás mellett jelen - a fő reakció irányának megfelelően oxidáló túlsúllyal. Ilyen vegyületpárok például a glutation (oxidált > redukált forma), a cisztein < cisztin és a β -merkaptó-etanol < diszulfidja. A dinamikus kötés-felbomlás-újrakötés folyamat végeredményeképpen a kialakul az energiaminimum, vagy ahhoz közeli állapot (6. ábra).

6.1.2.4. 4. ábra A diszulfid hidak újrapcsolódása

A folding puffer alapja általában 0,1- 0,2 M Tris, a pH változatlanul 7,5-8,5 közötti érték. A kénvegyületek koncentrációja 1 -10 mM. Az oldat az eddigiekhez hasonlóan tartalmaz detergenset,

pl. Triton-X-et, és 2 – 10 mM EDTA-t. Konzerválószerként a sejteket elpusztító azid helyett ~0,1 mM PMSF-ot (fenil-metil-szulfonil-fluorid, proteáz inhibitor) használnak. Emellett chaperon-hatású anyagokkal is kiegészítik az összetételt, így arginint adnak 0,4 – 1 M koncentrációban. Kisebb koncentrációban kaotróp anyagokat is alkalmaznak. Egyes speciális esetekben olyan amfifil molekulák pozitív chaperon hatását mutatták ki, mint az alkil-karbamid, PEG, lauril-maltozid, CHAPS, ciklodextrinek.

6.1.2.5. Speciális folding technikák

A leírt általánosan használt hígítási módszer mellett számos, eltérő elven működő technikát is leírtak.

Kialakítható a folding gélkromatográfia közben is. A folding pufferrel eluálva a kaotróp anyagok kihígulnak és lemaradnak az oszlopban. A legelső frakcióban a nagy méretű aggregátumok jelennek meg, azután a monomer fehérjék, végül a kaotrópok. Ideális esetben a nyers, a natív és a misfolded (rosszul hajtogatott) formákat is el lehet választani, bár ezek molekulatömege egyforma.

A fehérjék találkozásait hígítás helyett meg lehet akadályozni úgy is, hogy a lánc egyik végét szilárd felülethez kötik (matrix assisted folding). Ha a kötés csak egy rövid szakaszt érint (poli-His vég, poli-Arg vég), akkor a molekulalánc többi része a pufferben felveszi a natív alakot. Külön lépés a kész fehérje leválasztása a töltet felületéről.

Más kromatográfiai tölteten is végbemehet a folding. Adszorpciós kromatográfia során (pl. HIC) a fehérjemolekula a sokszor ismétlődő szopció-deszorpció során „átgyűrődik”, felveszi a minimális energiájú formáját.

A hígítási puffercsere helyett az oldószerváltás megoldható dialízissel is. A kaotróp anyagok fokozatosan eltávoznak, a kénvegyületek belépnek a folyadékba. A dialízis és a folding egyaránt lassú folyamatok, párhuzamosan megvalósíthatók.

6.1.2.6. A folding befolyásolása fehérjemérnökséggel

A foldingot, különösen a diszulfid hidak kialakulását egy vagy néhány kritikus aminosav kicserélésével meg lehet változtatni. A ciszteinek beépítésével, vagy cseréjével a kötési lehetőségek megváltoznak. Jó példa erre a BETASERON™ kialakítása. A béta-interferon (immunfehérje) eredetileg három ciszteint tartalmaz (17, 31 és 141 aminosav), ezek közül kettő (31 és 141) diszulfid hidat képez. Amikor rekombináns fehérjeként állították elő, problémát okozott, hogy az SH-csoportok statisztikusan kapcsolódtak össze, és a három lehetséges szerkezetből csak egy volt aktív. A hibás szerkezetű termékek kialakulásának megakadályozására a gén módosításával a 17 pozícióban álló ciszteint kicserélték szerinre. A szerin kémiaiilag hasonló tulajdonságú aminosav, oldalláncán SH-csoport helyett hasonló polaritású OH-csoportot tartalmaz, így a fehérje tulajdonságait legfeljebb minimális mértékben változtatja meg. Keresztkötések létesítésére a szerin viszont alkalmatlan, így csakis a megmaradt két cisztein között jöhet létre a kötés, így nem keletkeznek melléktermékek (7. ábra).

6.1.2.6. 1. ábra A béta interferon lehetséges diszulfid hídjai

